
Եղիկ Ճերեճեան, Ժիրայր (Մարտիրոս Պոյաճեան), ՀՐԱՍԻՐՏՆԵՐԸ
մատենաշար-թիւ 4, Պէյրուօ, 2019, 223 էջ

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը հարուստ է ոչ միայն հերոսական դրվագներով, այլև ազատամարտիկ գործիչների անգուգական կոհորտայով: Այդ շարժման առաջին սերնդի ամենավառ ներկայացուցիչներից է հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործիչ Ժիրայրը (Մարտիրոս Պոյաճեան) (1856-1894), որը ոչինչ չինայելով իր հեղափոխական սերնդակիցների հետ պայքարի դաշտ նետվեց և ամբողջ գիտակցական կյանքն անմնացորդ նվիրաբերեց թուրքական բռնության ճիրաններից սեփական ժողովրդին ազատագրելու հիմնախնդրի լուծմանը: Նրա հերոսական գործունեության լուսաբանմանն է նվիրված ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր Եղիկ Ճերեճեանի գրախոսվող աշխատությունը, որի գրչին են պատկանում մի շարք շահեկան մենագրություններ¹:

Բաեխիդճ հետազոտողին վայել համառությամբ նա ամենափոքր ու աննշան թվացող մանրամասնությունները դուրս է բերել պատմության փոշածածկից և հանրությանն արդեն իսկ ծանոթ Ժիրայր հեղափոխականի կենսագրությունը ներկայացնել նոր լույսի ներքո: Նա ոչ միայն այն հարստացրել է նոր փաստերով, այլև անմնացորդ նվիրյալի կերպարը ձերբագատել մի շարք կարծրատիպերից, առաջ քաշել և ապացուցել միանգամայն նոր վարկածներ:

Չարքաշ և աշխատասեր, ավանդապաշտ, դպրոցասեր ու եկեղեցասեր, ազատատենչ ու պայքարող հաճընցու ընտանիքում ծնված ու մեծացած Մարտիրոսն արդեն Ժիրայր ծածկանունով քսան տարեկանում հեռանում է հայրենի օջախից և իրեն առհավետ նվիրում սեփական ժողովրդի կրթության, դարավոր ընդարմացումից ու ստրկական հոգեկերտվածքից նրան դուրս բերելու և ազատության համար պայքարի սրբազան գործին: Տակավին երիտասարդության սեմին, ինչպես նշում է Ե. Ճերեճեանը, Ժիրայրը «լաւապէս կ'ըմռնէ ժամանակի ոգին ու պահանջքը» և ժամանակակիցներից շատ առաջ համոզվում է, որ հայ ժողովուրդը պիտի թևակոխեր որակական նոր`

¹ Եղիկ Ճերեճեանը հեղինակ է «Արիւնոտ Գայերթի Վկաներ» (Պէյրուօ, 1989), «Հայկական Յեղասպանութիւնը Ճիչ Մըն է Մարդկութեան Խղճին Դէմ» (Պէյրուօ, 1995, արաբերէն), «Փանթուրանիզմը» (Պէյրուօ, 1998), «1912-ի Օսմանեան Երեսփոխանական Ընտրութիւնները Եւ Արեւմտահայութիւնը» (Պէյրուօ, 2007), «Յաւերժի Ճամբու Կերտիչներէն» (Պէյրուօ, 2014), «Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան)» (Երևան, 2016), «Ս. Վահագն (Գրիգոր Նալպանտեան)» (Պէյրուօ, 2017), «Պանդուխտ (Միքայէլ Սերեան)» (Պէյրուօ, 2018):

ազգային-ազատագրական պայքարի հանգրվանը: Այն, որ այդ դժվարին պայքարի համար կենսականորեն անհրաժեշտ կլինե՞ր «միտքով, հոգիով և մարմնով պատրաստ երիտասարդություն մը», որը ձևավորելու համար միակ դարբնոցը հայ դպրոցը կարող էր լինել, նա իրեն «էապես և անմնացորդ կը նուիրէ իր այդ հաւատամքին կենսագործման» (էջ 27):

Օսմանյան միջնադարյան բռնապետության դեմ ըմբոստացման հասունացման համար, Ժիրայրի կարծիքով, նախ հարկավոր էր, որ այն տեղի ունենար մարդկանց գիտակցության մեջ: Իսկ հետո՝ ավելի քան անհրաժեշտ էր պայքարի ընթացքում միասնական ու միակամ լինել, միմյանց ներող, հանդուրժող և օգնող: Մի շատ հետաքրքիր ու պատմականորեն արդարացված տեսակետ է հայտնում Ժիրայրը: Նա համոզված էր, որ հայ ժողովրդի «պատմական և բնական «հայրենիքին» սահմանները պետք է փնտռել Կիլիկիայէն հեռու, «Արարատեան դաշտին մէջ»» (էջ 30): Մակայն էթե միասնական լինենք, պարզաբանում էր նա, վստահ կարող ենք լինել, որ «Կիլիկիոյ հովիտներուն մէջ էլ պիտի կրնանք բարգաւաճիլ և երջանիկ ըլլալ» (էջ 31):

Ազգի ճակատագրով ապրող և շարունակ նրա ազատագրման ուղիներ փնտրող գործիչը 1876 թ. հունիսին սկսում է լույս ընծայել հայատառ թուրքերեն «Ըջըզ» («Լույս») խմորատիպ թերթը, որի նպատակն էր սեփական ուժերի նկատմամբ ժողովրդի մեջ վստահություն ամրապնդել և հրաժարվել գերմարդկային ուժերի նկատմամբ սին հույսեր փայփայելուց: Իր այս համոզմունքները Ժիրայրը քարոզում էր «ծածկել կրօնական լոզունգներու ետին»: Ի դեպ, որպեսզի խույս տար թուրքական իշխանությունների հետապնդումներից, այս մեթոդը հետագայում ևս խելացի գործիչը բազմիցս կիրառում էր:

Ժիրայրի կյանքի երկրորդ շրջանի սկիզբը Ե. Ճերեճյանը համարում է այն իրողությունը, երբ նա դուրս եկավ Հաճընից և թափառականի ցուպը ձեռքին, անձնական նվիրվածությամբ փարվեց հայ ժողովրդի ազատագրության գործին՝ իր հավատո հանգանակը, «գաղափարի, ուխտի ու զգացումի Ալֆան ու Օմեգան» դարձնելով «մահ կամ ազատություն» ձևակերպումը (էջ 35): 1876-1890 թթ. լինելով խիստ գաղտնապահ, զգուշանալով «հրապարակային հրապարակումներէ» և տարբեր ծածկանուններ օգտագործելով՝ Ժիրայրը շրջում էր Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում և զբաղվում կազմակերպվելու, համախմբվելու և ազատության համար պայքարելու քարոզչությամբ: Իսկ որպես գործնական քայլ 1877 թ. նա Երզնկայում կազմակերպում է ֆիդայական երկու խումբ, որոնք առաջիններն էին նրա կյանքում: Դրանց հետագայում հաջորդում են նաև այլք, և շրջելով գյուղից գյուղ՝ նա «համարձակութիւնը կունենայ հրդեհել բոլոր գիւղ ու քաղաք, շէն ու աւան ազատութեան կայծովն ու խայծով» (էջ 48):

Իրատես և խորաթափանց գործիչը, 1877-1878 թթ. պատերազմի ավարտից և Բեռլինի վեհաժողովից հետո ճիշտ ըմբռնելով XIX դարի բարոյականությունը՝ «ես ապստամբում եմ, ուրեմն ես կամ», և կարողանալով կանխագգալ իրադարձությունների զարգացման հետագա ընթացքը, հանգում է այն

եզրակացության, որ զենքի դիմելն ու «սեփական ուժերով ինքնապաշտպանուիլը անհրաժեշտություն մըն է» (էջ 52-53): Միանգամայն բնական էր, որ 1880-1882 թթ. Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող վայրագություններին որպես հակազդեցության թափ հավաքող ֆիդայական շարժման առաջավոր բնագծերում ժողովրդին «բանիւ և գործով» հեղափոխականացնող ժիրայրը պետք է կապեր ունենար «Սև խաչ», «Պաշտպան Հայրենեաց» գաղտնի կազմակերպությունների հետ և անդամագրվեր աստիճանաբար Երկիր մուտք գործող Հնչակյան կուսակցությանը: «Շիտակ է, վկայակոչելով մի հրապարակում,– գրում է Ե. Ճերեճեանը,– թէ ինքնապաշտպանութեան խմորումը առաջին անգամ Վանի մէջ տեղի ունեցաւ շնորհիւ /Խրիմեան/ Հայրիկի և /Մկրտիչ/ Փորթուգալեանին, սակայն կար ուրիշ անձնատրութիւն մը, որուն գործունէութիւնը այնքան խորհրդաւոր ու գաղտնի կերպով տեղի կ'ունենար, որ մինչև Եօզղատի մէջ իր կախաղան ելլելը՝ անձանօթ մնացած է հայութեան: Այս անձը Մարտիրոս Պոյաճեանն էր, ժիրայրը, երէց եղբայրը հաճընցի Համբարձում Պոյաճեանին, Սասունի հերոսին, Մուրասին» (էջ 66-67):

Ժիրայրը հետիոտն շրջում էր Զեյթունի տարբեր գյուղերում, լինում Տիգրանակերտում, ապա որոշ ժամանակ հաստատվում Երզնկայում և սկսում քարոզել, համոզել, հրահանգել, կազմակերպել և քաջություն ներշնչել ժողովրդին: «Ահա՛ յեղափոխութեան ուսուցիչ ժիրայրի Աւետարանը»,– գրում է Ե. Ճերեճեանը: Այնուհետև նա լինում է Կ. Պոլսում և մարդկանց համոզում, «Միացեալ Ընկերութիւն Հայոցի» կրթական ծրագրերում մարմնամարզությունը դառնա պարտադիր դասաժամ, որի «քօղին տակ, զգուշաւոր ձևով, տղոց պիտի տրուէին զինավարժական տարրական գիտելիքներ» (էջ 68): Իսկ որպէսզի իր աշակերտներին վարժեցնէր դարերի «գերութեան արդիւնք հայու վախկոտութիւնը իսպառ դուրս շարտելու», ժիրայրը բարձր դասարանցիների հետ հերձում էր տարբեր կենդանիների և ցույց տալիս, թե որ օրգանն ինչ գործառույթ է կատարում: Ավելին, գիշերով նրանք գերեզմանից նորաթաղ դիեր էին հանում և այդ նույն ուսուցման ու անվախության դասեր առնում մարդկային մարմնի վրա: Քանի որ նա ավելի քան համոզված էր, որ հայ ժողովրդի ազատագրության «ճամբան ապահովող միայն ճամբան դպրոցը պիտի հանդիսանար, ծոցէն դուրս տալով գիտակից տարրեր» (էջ 71):

Ժիրայրը լավ էր հասկանում, որ հայկական ազգային-ազատագրական պայքարի կարևոր խոչընդոտը կիսավայրենի, ընչաքաղց ու մակաբույծ քրդերն էին: Նա հակված էր կարծելու, որ դրանք «վայրենացած հայեր են», որոնց հետ ձգտում էր ոչ միայն բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել, այլև համագործակցել ընդդէմ ընդհանուր թշնամու՝ թուրքի: Խելացի և հեռատես գործիչը կարևոր մի ներդրում ևս ունեցավ հայ ազատագրական շարժման մեջ: Ավանդապաշտ Կիլիկիայում, որտեղ երկսեռ դպրոցի գաղափարն անգամ ընդունելի չէր, ժիրայրը երկսեռ զինավարժական խումբ կազմեց, որը արմատական «յեղաշրջում մըն էր տիրող մտածելակեպէն ներս» (էջ 94):

Ծանոթանալով ծրագրին ու նպատակներին՝ Ժիրայրը 1890 թ. անդամագրվում է նորաստեղծ Հնչակյան կուսակցությանը, երդվում մինչև վերջին շունչը ծառայել և հավատարիմ մնալ դրան: Կյանքի այս փուլում, ինչպես փաստում է հեղինակը, ազգանվեր գործչի «մօտ աւելի լայն տեղ կը բռնեն զինեալ պայքարի աշխատանքները» (էջ 124): Նա ստեղծում է ֆիդայական խմբեր, կազմակերպում զենքի ու զինամթերքի փոխադրություն, պատժում լրտեսներին և մատնիչներին: Ամենուրեք ժողովուրդը նրան գրկաբաց էր ընդունում, լսում, ենթարկվում, սակայն նա միշտ մնաց պարկեշտ, գոհունակ, ընդհանուրի մասին մտածող, ինչպես նշում է հեղինակը, «բարեբարոյ, ամենազնիւ, բարեխիղճ և բարեմիտ» (էջ 134): Միաժամանակ նա կարողանում էր ճիշտ ժամանակին զգալ վտանգը և խուսափել դրանից: Օրինակ հայտնի «Եաֆթաների» գործով դատավարության ընթացքում ավելի քան 70 անգամ հնչում է նրա անունը, բայց նա ոչ միայն մնում է չհայտնաբերված, այլև հատուկ խմբով ահաբեկում է շատ մատնիչ-լրտեսների:

Փորձելով փրկել տարածաշրջանի հայությանը ծայր առած զանգվածային ձերբակալություններից և անմեղ մարդկանց անտանելի խոշտանգումներից, «իմ անձս՝ բանտարկեայ և ծեծերու տակ տուայտող ցեղակիցներուս փրկութեան համար գոհելու» (էջ 189), 1894 թ. մարտի 8-ին Ժիրայրը հանձնվում է իշխանություններին, որոնք «կայծակնային արագությամբ» (15 օրում) նրա նկատմամբ մահվան դատավճիռ են կայացնում: Այսպես ավարտվեց աննկուն մարտիկի հերոսական կյանքը: Հեղափոխության սերմնացանը միշտ հավատարիմ էր մնացել նրա երդմանը, նա երբեք հետքայլ չէր արել ու թեև տարիների գաղտնի գործելու հսկայական փորձի շնորհիվ հնարավորություն ուներ թաքնվելու, սակայն նույնպիսի համոզվածությամբ գնացել էր մահվանն ընդառաջ:

Ազգային հերոսին նվիրված հաջողված այս մենագրությունը Ե. Ճերեճյանը միանգամայն պատշաճ կերպով է ավարտում՝ հղելով ազատագրական պայքարի ռահվիրա Մ. Տամատյանի՝ իր հերոսին տված գնահատականը. «Կիլիկիոյ և Փոքր Հայքի մէջ տեղ մը չկար, ուր Ժիրայր ցանած չըլլար յեղափոխութեան սերմերը... յեղափոխութեան փառապսակը ուրիշ ոերէ մէկէ մը աւելի Ժիրայրինն է, անժխտելիօրէն: ...Անիկա հայ յեղափոխութեան առասպելական դէմքերէն մին եղած է...» (էջ 204):

Օսմանյան իշխանությունների կողմից մշտապես հետապնդվող ազատագրական պայքարի մարտիկն ու կուսակցական գործիչը խորունկ հավատով և անմնացորդ նվիրումով, հպարտ և «վեհերոտ կարծուելու չափ համեստ», իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերեց սեփական ժողովրդի փրկության սրբազան գործին՝ դառնալով հայ իրականության մեջ այն ոչ փոքրաթիվ հերոսներից, որոնք թե՛ կենդանության ժամանակ գնահատվեցին ու մեծարվեցին և թե՛ մահից հետո: Նրան սիրեցին ազատագրական պայքարի հավատավորներից շատերը: Նրա կյանքը ուսանելի շատ կողմեր ունի, դրանով սերունդներ են դաստիարակվել: Հայրենիքին և իր ժողովրդին ամբողջ

կյանքը նվիրաբերած հերոսը իր սերնդակից շատերի նման զենք վերցրեց ու անհավասար մարտի նետվեց՝ «ապահովելու համար յետագայ սերունդներուն խաղաղ գոյերթը»: Իսկ մեր օրերում, երբ մատաղ սերնդին իրական հերոսներ են անհրաժեշտ, երբ ազգիս նետված են շատ մարտահրավերներ, դրանց դիմակայելու համար այսպիսի աշխատությունները թե՛ գիտական և թե՛ կիրառական տեսակետից խիստ անհրաժեշտ են: Ե. Ճերեճյանի փաստական ընդգրկուն հենքով և եզրակացություններով հարուստ այս մենագրությունը, որ հարզանքի տուրք է և գրավոր հուշարձան քաջարի ազատամարտիկի հիշատակին, միանգամայն ժամանակին է լույս տեսել:

Թեև սույն մենագրությունն ունի նաև որոշ բացթողումներ՝ երբեմն հարցերն ու հարցականներն ավելի շատ են, քան պատասխանները, կենսագրական տվյալները անհամեմատ գերազանցում են տեսական, գաղափարական վերլուծություններին, բուն հիմնախնդրից անհարկի որոշ շեղումներ կան և այլն, սակայն դրանք չեն ստվերում կատարված լուրջ, քննախույզ հետազոտական աշխատանքը, որը միանգամայն արժանի է դրվատանքի և բարձր գնահատականի: Լիովին վստահ ենք, որ այս շնորհակալ աշխատանքն անկասկած կլրացնի ֆիդայական պայքարի մասին հաջողված ուսումնասիրությունների շարքը: Ավարտելով, ցանկանում եմ Եղիկ Ճերեճյանին՝ հեղինակ-բարեկամիս մաղթել, որ մոտ ապագայում հրասիրտների շարքը համալրվի նոր ուսումնասիրություններով, որոնք խիստ կարևոր են մեր պատմության սպիտակ էջերը պարզաբանելու, ինչպես նաև սերունդներ դաստիարակելու համար:

ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Ներկայացվել է 06.01.2020

Ընդունվել է տպագրության 10.03.2020